

Ivan Almes

Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Lwów, Ukraina
ivanalmes@ucu.edu.ua

 0000-0001-9252-225X

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.733>

Piśmiennictwo protestanckie w księgozbiorach bazylikańskich eparchii lwowskiej w XVIII wieku¹

Protestant writings in the Basilian book collections of the Lviv eparchy in the 18th century

Abstract: This article investigates the problem of spreading of the Protestant ideas in the Basilian monasteries of the Lviv eparchy in the 18th century. How did Reformation reach the Uniate monasteries of the early modern Ukraine? If so, how was it represented? These questions are examining in the paper. It has been studied above 100 book lists of the 30 monasteries from archives mostly in Lviv. Consequently, research found the works of 14 protestants, authors mainly of the 16th century and the first half of the 17th century. Treatises of the protestants were preserved in four monastery libraries, and also in at least four private Basilian book collections. Research states that Basilians in the Lviv eparchy didn't know so much about Protestants, at least based on research on the book collections. It looks like that it was on the margins of Basilian intellectual interests. But it is obvious that such study perspective does not allow to fully show the reception of the Protestant tradition.

Key words: Lviv eparchy – Basilians – monastery libraries – protestant writings

Słowa kluczowe: eparchia lwowska – bazylianie – biblioteki klasztorne – piśmiennictwo protestanckie

¹ Niniejszy artykuł zawiera weryfikację i rozwinięcie tez przedstawionych przez Autora w referacie pt. *Treatises of Protestants in the Basilian Monastery Libraries of the Lviv Eparchy in the 18th Century*, przedstawionego w trakcie międzynarodowej konferencji zorganizowanej w 2017 r. we Wrocławiu, zob. [online] <https://prezi.com/uxfwyjv60o0v/treatises-by-protestants-in-the-basilian-monastery-libraries/> [dostęp 26.08.2019].

W epoce nowożytnej teologii katolicka i protestancka były dominujące nie tylko w łacińskiej przestrzeni kulturowej, ale również wśród wspólnot wschodniej tradycji chrześcijańskiej, w tym w metropolii kijowskiej. Zwłaszcza książki, przechowywane w bibliotekach klasztornych (i nie tylko) były jednym z ważnych narzędzi transmisji idei zachodnich, duchowości łacińskiej. Zawartość tych księgozbiorów stanowi więc potwierdzenie zachodnich wpływów kulturowych w środowiskach mnichów prawosławnych i unickich. Wiadomo sporo o wpływach jezuitów, dominikanów czy franciszkanów w Rzeczypospolitej, w tym w monasterach obrządku wschodniego², ale niewiele wiemy o recepcji twórczości protestanckiej w klasztorach tradycji kijowskiej. Przebadano natomiast przenikanie się tych wpływów w działalności kulturalnej, na przykład w szkołach brackich z XVI i początku XVII w.³ Zwrócono także uwagę na zmiany w postrzeganiu tekstów Biblii i rozpowszechnianie jej przekładów w zrozumiałym, a nie sakralnym języku⁴. Jednak również w tym przypadku chodzi o XVI lub XVII w. – na przykład aktywizacja praktyk kaznodziejskich na ziemiach ukraińskich w końcu XVI w. była spowodowana wpływami protestanckimi, o czym świadczą poszerzenie „ewangelii uczytelnych” (zbiorów kazań)⁵.

Autor niniejszego artykułu szuka odpowiedzi na inne pytanie: czy fala reformacyjna dotarła do monasterów prawosławnych lub unickich? Jeśli tak, to jak to się uwidaczniało w zbiorach bibliotek zgromadzeń zakonnych? Dlatego przebadano księgozbiory klasztorne bazylianów eparchii lwowskiej XVIII w. w kontekście kultury klasztornej. Co bazylianie mogli wiedzieć o protestantach w XVIII w. na podstawie przechowywanych książek autorów reformowanych? Czy w ogóle wiedzieli coś o Marcynie Lutrze, Janie Kalwinie i innych? Źródłem

2 Na temat działalności, głównie edukacyjnej, jezuitów na ziemiach ukraińskich w czasach nowożytnych zob. Т. Шевченко, *Сзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів 2005. Zwraca się także uwagę na zapożyczenia od autorów katolickich (np. jezuita Piotra Skargi) w twórczości Joannicjusza Galatowskiego, zob. Н. Яковенко, *Освоєння «чужого» сакрального простору (католицькі святі та чуда у прикладах Йоаннікія Галатоського)*, „Київська Академія” 2013, t. 11, s. 24–78. Margarita Korzo wyróżnia natomiast wpływ traktatu dominikanina Mikołaja Mościckiego na prace Innocentego Gizela, zob. М. Корзо, „*Мир з Богом чоловіку*” Інокентія Гізеля в контексті католицького морального богослов'я кінця XVI – першої половини XVII ст., [w:] Інокентій Гізель. *Вибрані твори у 3-х томах*. Т. 3, Київ-Львів 2010, s. 195–262. Ogólnie o wpływach kultury łacińskiej, adaptacji zachodnich przykładów pisma na ziemiach ukraińskich w okresie wczesnonowożytnym zob: L. Charipova, *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780*, Manchester–New York 2006.

3 Zob. np. W. Mokry, *Unia w procesie syntezy kultury bizantyńsko-ukraińskiej i łacińsko-polskiej*, „Kraakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996–1997, t. 5–6, s. 69–76.

4 A. Naumow, *Biblia w kulturze Rusi polsko-litewskiej w XVI wieku*, „Slavia Meridionalis” 2016, t. 16, s. 32–51.

5 Г. Чуба, *Українські рукописні учительні Євангелія: Дослідження, каталог, описи*, Київ–Львів 2011; М. Кучуцька, *Гомілетика церкiewна Першої Речезуросполітей на пограниччю культур (до половы XVII wieku)*, „*Міжыду Вшходем а Заходем. Православіе і унія*”, red. М. Кучуцька. Warszawa 2017, s. 196–237.

ich wiedzy mógł być na przykład traktat o kościele Lutra, czy dzieło o teologii kalwińskiej Konrada Schlüsselburga (1543–1619) i inne publikacje protestanckie przechowywane w wileńskiej bibliotece bazylikańskiej⁶. Oczywiście obecność podobnych książek w księgozbiorach klasztornych nie stanowi bezpośredniego świadectwa recepcji twórczości protestanckiej w środowiskach mnichów prawosławnych i unickich, ale podjęte przez autora studia pozwalają przynajmniej częściowo rozważyć kwestię bazylianów i protestantów na poziomie historii kulturowej zbiorów bibliotecznych zgromadzeń zakonnych. Ale najpierw krótko o bazylianach eparchii lwowskiej i ich księgozbiorych w XVIII w.

Bazylianie i ich księgozbiory w eparchii lwowskiej w XVIII w.

Zakon Świętego Bazylego Wielkiego to katolickie zgromadzenie obrządku wschodniego działający na ziemiach Rzeczypospolitej. W drugiej połowie XVIII w. był zorganizowany w dwóch prowincjach – Litewskiej i Koronnej (Polskiej lub Ruskiej), przy czym niniejszy artykuł dotyczy tylko części prowincji Koronnej, tj. monasterów eparchii lwowskiej, które znajdowały się na ziemiach województwa ruskiego i częściowo podolskiego.

Zakon bazylikański był bardzo dobrze zorganizowany pod względem strukturalnym, a zakonnicy stanowili elitę Kościoła unickiego w XVIII w.⁷ – ukształtowaną w tradycjach kultury łacińskiej (katolickiej), która w dużym stopniu przyczyniła się do okcydentalizacji obrządku wschodniego kijowskiej metropolii unickiej⁸. Dobrze wykształceni bazylianie działali jako misjonarze, nauczyciele, wykładowcy, dostarczając Kościołowi znakomitych pasterzy, stąd ich nazwa *ordo praelaticus*⁹. Posługiwali się przy tym językiem ukraińskim (ruteńskim), cerkiewnosłowiańskim, polskim i łacińskim¹⁰. Rola i znaczenie

6 I. Альмес, *Бібліотека*, [w:] *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільносі. Колективна монографія*, ред. А. Бумблаускас, С. Кулявічюс, І. Скочиляс, Львів 2019, s. 298.

7 Więcej o bazylianach zob. m.in. B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.

8 Я. Ісаєвич, *До характеристики культури доби бароко: василіанські освітні осередки*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 12, Львів 2004, s. 196; Т. Шманько, *Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки*, [w:] *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. Матеріали міжнародного наукового діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третя зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнародного наукового симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету “Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу” (Львів, 24–27 серпня 2006 р.)*, ред. Й. Марте, О. Турія, Львів 2008, s. 340–352.

9 А. Nowicka-Jeżowa, *Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich kresach Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, z. 4/5, s. 240–251.

10 O „trójjęzycznej naturze” kultury ukraińskiej XVII w. zob. G. Brogi-Bercoff, *The emergence of linguistic consciousness in the multilingual context of early modern Ukraine*, [w:] *Шлях у*

ich pracy w Kościele były tym większe, że w przypadku eparchii lwowskiej – oprócz większych klasztorów m.in. we Lwowie (św. Jerzego), Krechowie, Uniowie – na ogół wywodzili się z niewielkich konwentów, gromadzących około ośmiu–dziewięciu mnichów.

Jeśli chodzi o księgozbiory klasztorów prawosławnych eparchii lwowskiej w XVII w., to nie odnotowano w nich piśmiennictwa protestanckiego. Nie dziwi to, ponieważ jak stwierdza Marcello Garzaniti:

Świat *Slavia Orthodoxa* był związany z dawną tradycją chrześcijańską, która była daleko od dysputy scholastycznej [...]. Pismo Święte, które czytali (czy raczej które śpiewali) podczas liturgii, było połączone z egzegezą Ojców Kościoła, i wyrażone w zebraniach kaznodziejskich, które były organizowane w porządku świąt cerkiewnych¹¹.

Inaczej natomiast było w klasztorach kijowskich, przy których funkcjonowały studia teologiczne. Na przykład wykładowcy kolegium prawosławnego w Kijowie – Joannicjusz Galatowski (zm. 1688), Łazarz Baranowicz (1617–1693), Innocenty Gizel (1600–1683) i inni znali utwory protestantów, o czym świadczą przypisy w ich traktatach¹².

W bazylińskich wspólnotach eparchii lwowskiej zbiory biblioteczne były niewielkie w porównaniu z klasztorami katolickimi¹³, a także z dużymi kijowskimi monasterami prawosławnymi¹⁴. W pierwszej połowie XVIII w., konkretnie

чотирьох століттях. Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad fontes – До джерел” до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії (12–14 жовтня 2015 року), Київ 2016, s. 25; zob. również: J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013.

11 М. Гардзаніті, «“Учительное Евангелие” Мелетія Смотрицького в контексте церковно-славянської традиції євангельської гомілетики і проблема перекладу євангельських чтеній», [w:] *Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia XVI – XVIII secolo*, Alessandria, 1999, s. 167 – tłum. własne cyt. za: Н. Яковенко, *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанія Галатівського*, Київ 2017, s. 202.

12 Zob. więcej na ten temat: Н. Яковенко, *У пошуках Нового неба...*; Н. Сінкевич, “Патерикон” Сильвестра Косова: джерела та їх інтерпретація, „Київська Академія” 2010, т. 10, s. 33–55.

13 Н. Wyczawski, *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce. T. 2: Od odrodzenia do oświecenia. Cz. 1: Teologia humanistyczna*, pod red. M. Rechowicza, Lublin 1975, s. 519–551; zob. więcej: M. Pidłypczak-Majerowicz, *Prywatne księgozbiory bazylianów prowincji koronnej zakonu na podstawie proveniencji wynotowanych z druków XVI–XVIII wieku w zbiorach Ossolineum. Zarys zagadnienia, „Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi”* 2016, т. 10, s. 95–106; B. Lorens, *Inwentarze bibliotek bazylikańskich w XVIII w. jako źródło do badań nad kulturą I Rzeczypospolitej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. Т. 10, pod red. W. Walczaka, K. Łopateckiego, Białystok 2017, s. 295–313.

14 Zob. np. М. Яременко, *Бібліотека київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “життя” книги*, „Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури” 2000, nr 4, s. 119–142; Н. Сінкевич, “Ніс mortui vivunt, et muti loquuntur”: ранньомодерна книгозбірня Києво-Софійського монастиря за каталогом 1769 р., [w:] *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Т. 4: Збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925)*, red. Ю. А. Мицик, Київ 2014, s. 601–639.

w 1719 r., największy księgozbiór we lwowskim monasterze św. Jerzego liczył tylko 257 tomów¹⁵, a w końcu lat 40. tego stulecia – 369 tomów¹⁶. Centrami kultury intelektualnej stawały się konwenty, w których funkcjonowały studia zakonne czy szkoły publiczne. W takich monasterach powstawały większe biblioteki, m.in. w Krechowie i Podhorcach. W ciągu XVIII w. następował stały wzrost liczby książek, zarówno łacińskich jak i polskich, w bibliotekach bazyliańskich. Zawierały one przeważnie księgi katolickie z okresu kontrreformacji, autorstwa jezuitów, franciszkanów, dominikanów oraz reprezentantów innych zakonów. Na dzieła o charakterze religijnym składały się: księgi liturgiczne, prace egzegetyczne, patrystyczne, ascetyczne, dogmatyczne i polemiczne, apologetyczne, kaznodziejskie, z zakresu teologii moralnej, katechizmy, prace do medytacji oraz rekolekcji, hagiograficzne, książki dotyczące historii Kościoła oraz prawa kanonicznego. Poza encyklopediami i słownikami do książek o tematyce świeckiej zaliczono dzieła z: historii, filozofii, jurysprudenji, literatury antycznej, filologii, retoryki, literatury pięknej, astronomii i medycyny.

Szczególne miejsce w opisywanych bibliotekach zajmowała literatura religijna, będąca dla mnichów pomocą w formacji duchowej, życiu modlitewnym i liturgicznym, studiach teologicznych oraz duszpasterstwie¹⁷. Na przykład w monasterze krechowskim w końcu lat 70. XVIII w. literatura kaznodziejska stanowiła około 30% wszystkich książek w języku polskim. Reprezentowała ona łacińską, potrydencką tradycję kaznodziejstwa i obejmowała utwory polskich kaznodziejów katolickich lub tłumaczenia z języka łacińskiego na polski dzieł autorów zachodnich.

Analiza tematyczna zbiorów bibliotecznych pochodzących z badanego okresu świadczy również o recepcji kultury barokowego kazania w języku polskim w monasterach unickich metropolii kijowskiej. Dowodzi tego obecność w księgozbiorach m.in. różnych zbiorów kazań, postylli, homilii na święta lub niedziele, kazań maryjnych i chrystologicznych, pasyjnych autorów z XVII–XVIII w. – franciszkanów, dominikanów, karmelitów i innych¹⁸.

15 Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka NAN Ukrainy (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України – dalej: ЛННБ), Oddział Rękopisów, f. 3, spr. 129, k. 42–45.

16 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (Центральний державний історичний архів України у Львові – dalej: ЦДІА України у Львові), f. 201, op. 46, spr. 529, k. 19r.-22r.

17 Zob. m.in. M. Pidtypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1986, s. 143–167; I. Альмес, *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.*, Львів 2021.

18 Więcej zob. I. Альмес, *Польськомовна проповідницька література в бібліотеці Крехівського монастиря XVII–XVIII ст.*, „Польські Студії” 2021, t. 13, s. 19–34.

Reformata w bibliotekach bazyliańskich eparchii lwowskiej w XVIII w.

Na wstępie należy poczynić kilka uwag. W niniejszym artykule przedmiotem rozważań są księgi postrzegane jako nośniki idei, służące ich szerzeniu. Badanie zawartości księgozbiorów bibliotek klasztornych może więc dostarczyć informacji na temat apropiacji katolickiej, prawosławnej, unickiej lub protestanckiej tradycji kulturowej w monasterach. Mówiąc szerzej księgozbiory bazyliańskie mogą być analizowane jako narzędzie transmisji kultury *latininitatis*, w tym *latininitas polonice*¹⁹. Oczywiście, jak zauważa m.in. Roger Chartier, nie każda książka, którą się posiada, musi być przeczytaną, dlatego biblioteki (w tym analizowanych klasztorów) niekoniecznie składają się z dzieł, które zakonnicy czytali lub mogli czytać, ale ich zawartość w każdym razie pokazuje pewne priorytety właścicieli księgozbiorów²⁰.

Po drugie, podczas takiej analizy zawartości bibliotek klasztornych należy również wziąć pod uwagę książki nieprzeczytane. W 2007 r. francuski literaturoznawca Pierre Bayard opublikował w Paryżu rozprawę pt. *Jak rozmawiać o książkach, których się nie czytało?* (*Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*). Jego autor zajmuje się stosunkiem do książek, zwłaszcza dzieł nam nieznanych. Badacz wyodrębnia kilka kategorii książek nieczytanych: te, o których nic nie wiemy; te, które tylko przekartkowaliśmy oraz te, które znamy tylko ze słyszenia. Ważnym jest zatem zrozumienie miejsca książki w „bibliotece wspólnej”. Podsumowując, żeby dowiedzieć się czegoś o treści dzieł niekoniecznie trzeba je samemu przeczytać albo nawet je przejrzeć, bo wiem o tym, co jest w nich zawarte można dowiedzieć się, czytając co o tych dziełach piszą inni. W takim przypadku badacz komentuje właśnie książki nieczytane. P. Bayard dowodzi, że możliwe jest przeprowadzenie pasjonującej rozmowy na temat książki, której się nie czytało, również – a może przede wszystkim – z osobą, która również jej nie czytała²¹.

W przypadku bibliotek klasztornych dzieła protestantów zwykle kwalifikowano do kategorii *liber prohibitus*²², bo uważano je za heretyckie. Niestety, w inwentarzach badanych księgozbiorów monasterów bazyliańskich dla książek zakazanych wskazywano tylko ilość tomów, nie podając ich tytułów lub autorów. Dzieła te udostępniano za pozwoleniem przełożonych. Na przykład zezwolenie na czytanie książek zakazanych miał w 1785 r. bazylianin Jozafat

19 Zob. I. Almes, „*Latinitas Polonice*”. *Książka polska w monasterach bazyliańskich eparchii lwowskiej XVIII wieku*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017, t. 11, s. 59–69.

20 R. Chartier, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Stanford 1994, s. 19.

21 P. Bayard, *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*, Paris 2007.

22 J.M. Pernicone, *The ecclesiastical prohibition of Books*. A dissertation Doctor of Canon Law, submitted to the Faculty of the School of Canon Law, Catholic University of America, Washington 1932, s. 11.

Buľhak²³, i w końcu XVIII w. również Ignacy Filipowicz²⁴. Wiadomo jednak, że studiował w Rzymie, gdzie obronił doktorat z teologii, a to świadczy o czytaniu przez niego książek przynajmniej w języku łacińskim i polskim²⁵.

Wskaźmy zatem utwory protestantów, które udało mi się odnaleźć w inwentarzach księgozbiorów klasztornych. Jak już wspomniano na ziemiach ukraińskich, zarówno wśród prawosławnych i unitów, największe wpływy miały protestanckie praktyki kaznodziejskie – dowodzi tego choćby uwaga kaznodziei Cyrylla Trankwiliona Stawrowieckiego (zm. 1646):

Widziałem dużo takich ludzi, którzy goniąc za naukami cudzymi, za postyllami przeciwnymi Cerkwi Bożej, ariańskimi, luteranckimi, kalwińskimi, potonęli jak w miodzie w tych ujmujących, ale zgubnych dla zbawienia utworach i napełniali jadem dusze swoje i innych²⁶

Nic zatem dziwnego, że w księgozbiorach bazylikańskich można znaleźć zbiór kazań jednego z najbardziej znanych polskich duchownych luteranckich Samuela Dambrowskiego (1577–1625), superintendenta zborów wielkopolskich (w latach 1607–1615) oraz litewskich i żmudzkich (1615–1625). Była to jego wielokrotnie wznawiana w XVIII w. od 1728 r. tzw. „Dambrowka” (również „Dąbrowka”)²⁷, zapisana w inwentarzach pod tytułem „Postilla Chrześcianańska to iest Kazania...”. Udało odnaleźć się zapisy o tym utworze w inwentarzach bibliotecznych monasterów krechowskiego²⁸ i wicyńskiego²⁹.

Z kalwinizmem bazylianie mogli się zapoznać na przykład studiując zbiór kazań kalwińskiego kaznodziei i pisarza Baltazara Łabęckiego (zm. 1645)³⁰. Jego książka *Anatomia conscientiae to iest Rozebranie y rostrząśnienie svmnienia człowieczego w kazaniach wczynione* (Lubcz 1638)³¹ zawierała 23 kazania, wygłoszone przez niego w Wilnie. W inwentarzu bibliotecznym monasteru

23 M. Pidlypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie...*, s. 156.

24 B. Lorens, dz. cyt., s. 403.

25 Zob. więcej na ten temat I. Альмес, *Від молитви до оцвиму...*, s. 242–250.

26 Cyt. za P. Karwecki, *Prawosławna homiletyka Joannicjusza Galatowskiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1972, t. 10, nr 2, s. 208.

27 Pierwsze wydanie: [...] *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewanieliy Niedzielných Przez cały rok : Z Pisma Świętego i Doktorow Kościelnych [...] zebrane i podług egzemplarza Toruńskiego Roku Pańsk. 1621 w druk podane*. [Cz. 1], W Lipsku : nakładem i typem Chrysztofa Bernata Breytkopfa, 1728. Zob. też. A. Wantula, *Dambrowski Samuel*, [w:] *The Encyclopedia of the Lutheran church*. Vol. 1: A-E, red. J. Bodensieck, Minneapolis 1965, s. 657–658; E. Bursche, *Dambrowski Samuel*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 4, Kraków 1938, s. 397–398.

28 Zob. I. Almes, *Źródła do historii bibliotek klasztornych eparchii lwowskiej XVII–XVIII wieku. Inwentarze bazylikańskiego monasteru w Krechowie*, „Textus et Studia” 2015, nr 3, s. 7–27.

29 ЛННБ, Oddział Rękopisów, f. 3, spr. 276, k. 13v.

30 S. Tworek, *Łabęcki Baltazar*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 18, Kraków 1973, s. 172.

31 *Anatomia conscientiae to iest Rozebranie y rostrząśnienie svmnienia człowieczego w kazaniach wczynione : a teraz ... za nakładem ... Doroty Zawiszanki Podberskiej...*, Drukowano w Lubczu : w drukarni Iana Kmity, 1638.

krechowskiego dzieło zapisano jako „Rozebranie y rostrząszenie sumiena w kazaniach”, co może świadczyć o znajomości przez autora wpisu tekstu Łąbęckiego, ponieważ zwykle ograniczano się do zapisania w inwentarzu pierwszych słów tytułu danej pozycji³². W tej samej bibliotece znajdował się też zbiór kazań Jodocusa Nauma (Nahum, ok. 1551–1597) – jednego ze współautorów *Katechizmu Heidelberskiego* (pierwsze wydanie 1563) – opublikowany w 1600 r. pt. *Conicones In Omnia Evangelia, Vt vocant, Dominicalia : facili & perspicua methodo tractatae* w hanowerskiej oficynie Antoniusa. W analizowanym inwentarzu znalazł się także zapis: „Victoriaru[m] Mauritij Nassavij in 8vo jori ... 1”³³ odnoszący się do panegiryku opiewającego zwycięstwo Maurycego Orańskiego (Maurits van Oranje-Nassau, 1567–1625) w wojnie z Hiszpanami. Być może chodzi o tekst, który ukazał się w 1594 r. w Lejdzie pt. *Oratio panegyrica de praeclarissima victoria, quam Deus opt. max. tum in obsessae Coverdianae arcis liberatione, tum in Gruninganae urbis munitissimae deditioe...* Jego autorem był znany z komentarzy do wspomnianego wyżej *Katechizmu* holenderski profesor uniwersytetu heidelberskiego Jeremias Bastingius (Jeremiah Bastinck, 1551–1595).

Kolejny zapis w inwentarzu biblioteki monasteru krechowskiego z 1777 r., to „Dysputa Jakuba Niemoiewskiego z lutrem”. Może tutaj chodzić o traktat Antonia Marii Grazianiego (1537–1611) *Prawdziwa sprawa o rozmowie albo Disputacyey, którą miał Pan Jakub Niemoiewski w Warszawie na Seymie ... z Franciszkiem Toletem Theologiem Societatis Iesv Roku 1572. Wydana przez Professory Collegium Poznańskiego Societatis Iesv* (Poznań, u Jana Wolraba, 1580), bądź co mniej prawdopodobnie o tekst samego Jakuba Niemojewskiego (ok. 1532–1584) *Diatrybe albo Collacya przyziacielska z x. jezuitami poznańskimi o przednieysze roznice wiary krześcijańskiej czasu thego* (Poznań, u Melchiora Neringa 1577). Ta druga publikacja, której nakład został spalony w 1578 r. z rozkazu biskupa poznańskiego Łukasza Kościeleckiego (1539–1597), odnosiła się do planowanej dysputy Niemojewskiego – początkowo był wyznawcą luteranizmu, później kalwinizmu, ostatecznie zbliżył się do braci czeskich, doprowadzając do ich porozumienia z kalwinami kujawskimi, którzy w 1565 r. przyjęli konfesję Jednoty – z jezuitami poznańskimi, która ostatecznie nie doszła do skutku³⁴.

32 ЦДІА України у Львові, f. 684, op. 1, spr. 2029, k. 62v.

33 Tamże, k. 59v.

34 Na ten temat zob. J. Tazbir, *Polemika Jakuba Niemojewskiego z jezuitami poznańskimi*, [w:] *Munera Poznaniensia. Księga pamiątkowa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu dla uczczenia 600-lecia założenia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. G. Labuda, Poznań 1965, s. 236–260; K. Meller, *Fatalne skutki pewnej „kolacyi” Jakuba Niemojewskiego z jezuitami poznańskimi, czyli Poznańska polifonia wyznaniowa w XVI wieku*, [w:] *Poznań pisarek i pisarzy. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji Jubileuszu 45-lecia Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, red. J. Borowczyk, L. Marzec, Z. Kopeć, Poznań 2016, s. 85–100.

W księgozbiorze krechowskim znalazł się również utwór ucznia Filipa Melanchtona, rektora Uniwersytetu Rostockiego, luteranina Dawida Chytraeusa (Kochhaff, 1530–1600), bardziej znanego jako autor katechizmu. Bazylianie posiadali jego dogmatyczno-polemiczny traktat o Kościołach wschodnich *Imposturae, quas in oratione quadam inseruit, quam de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Vngaria, Boemia, inscriptam edidit* (Ingolstadt w oficynie Dawida Sartoriusa, 1582). Chytraeus krytykował w nim bardzo często Cerkiew, popełniając czasem błędy – na przykład w piątej części (*impostura* – dosłownie oszustwo) traktatu stwierdza, że żonate osoby nie mogą być w Grecji księżmi, co nie jest prawdą³⁵.

W innym klasztorze bazyliańskim, lwowskim monasterze św. Jerzego, w 1773 r. zarejestrowano w inwentarzu „Lux Evangelia”³⁶. Zapewne jest to dzieło *Salutaris Lux Evangelii Toti Orbi Per Divinam Gratiam Exoriens, Sive Notitia Historico Chronologica Literaria Et Geographica Propagatorum Per Orbem Totum Christianorum Sacrorum...* teologa ewangelickiego Johanna Alberta Fabriciusa (1668–1736), wydane w Hamburgu w 1731 r. Autor był w swoim czasie znanym filologiem klasycznym, bibliografem i badaczem apokryfów, ale traktat, który znalazł się w bazyliańskim księgozbiorze, nie był jego głównym dziełem. W *Salutaris Lux Evangelii* autor opisał w 15 rozdziałach m.in. dzieje chrześcijaństwa i działalność misjonarską chrześcijan³⁷.

W inwentarzu księgozbioru lwowskiego zwraca uwagę jeszcze jeden zapis – „Pneumatologia Joani Clerici”. Odnosi się on do dzieła Jeana Le Clerc (Joannes Clericus, 1657–1736), szwajcarskiego teologa, kalwinisty, który później zmienił konfesję przystępując do remonstrantów. Odnotowana w inwentarzu publikacja to podręcznik dla uczniów kolegium remonstranckiego *Pneumatologia, Cui Svbjecta Est Thomæ Stanleii Historia Philosophiæ Orientalis* stanowiący drugi tom jego *Opera philosophica* wydanych po raz pierwszy w Amsterdamie w 1698 r.³⁸ W inwentarzu z 1739 r. biblioteki monasteru krechowskiego odnotowano natomiast książkę „Cursus philosophici Encyclopaedia”³⁹. Chodzi tutaj o dzieło wyznawcy kalwinizmu, filozofa i teologa Johanna Heinricha Alsteda (1588–1638) wydane w Herborn w 1620 r. pt. *Cursus Philosophici*

35 D. Benga, *David Chytraeus (1530–1600) als Erforscher und Wiederentdecker der Ostkirchen. Seine Beziehungen zu orthodoxen Theologen, seine Erforschungen der Ostkirchen und seine ostkirchlichen Kenntnisse*, Glessen 2012, s. 228–229.

36 ЦДІА України у Львові, f. 684, op. 1, spr. 2234, k. 14r.

37 M. Verner, *Johann Albert Fabricius, Eighteenth-Century Scholar and Bibliographer*, „The Papers of the Bibliographical Society of America” 1966, t. 60, nr 3, s. 292–293.

38 B. Tambrun-Krasker, *Jean Le Clerc lecteur des Oracles de Zoroastre, [w:] Platonismus und Esoterik in byzantinischem Mittelalter und italienischer Renaissance (Actes du colloque international de Francfort, 19–23 juillet 2010)*, red. H. Seng, Heidelberg 2013, s. 303–338.

39 «Cursus P[hiloso]phici Enciclopedia Authore Joanne Alstedio[s] Tomus unus in 4to Latine»: ЦДІА України у Львові, f. 684, op. 1, spr. 2042, k. 4.

Encyclopaedia Libris XXVII complectens Universae Philosophiae methodum, serie praeceptorum, regularum & commentariorum perpetuâ... W późniejszych inwentarzach księgozbioru krechowskiego wzmianek o tej książce już nie ma.

Z innych dzieł autorów protestanckich, odnotowanych w bazyliańskich inwentarzach bibliotecznych, można wymienić na przykład „Jacobi Welleri grammatica Graeca” – zapisaną w inwentarzu monasteru krechowskiego z 1766 r.⁴⁰ *Nova Grammatica Graeca Communis* autorstwa wyznawcy luteranizmu, profesora uniwersytetu wittenberskiego Jacoba Wellera (1602–1664) ukazała się po raz pierwszy w Lipsku w 1635 r. i miała w następnych dziesięcioleciach wiele wznowień⁴¹. W niektórych księgozbiorach klasztornych (w tym krechowskim) znajdował się traktat *Ius Canonicum, per aphorismos strictim explicatum* opublikowany w 1648 r. przez Elzewirów w Amsterdamie i później wielokrotnie wznawiany. Jego autorem był wykładowca prawa w Moguncji, wyznawca kalwinizmu, a potem katolik Arnold Corvinus van Beldern (zm. 1680)⁴². Nawet w niewielkich monasterach udało się znaleźć zapisy o dziełach protestantów. Na przykład w klasztorze złoczowskim⁴³ przechowywano wydanie strasburskie z 1624 r. *Loci Communes: Sive Florilegium Rerum, Et Materiarum Ex Auctoribus Vetustis; Theologis, Philosophis, Oratoribus, Historicis, Poetis, &c. Graecis Et Latinis, sacris...*⁴⁴ Autorem tej antologii, opracowanej na podstawie utworów wybitnych greckich i łacińskich filozofów, teologów i historyków, był Jan Gruter (1560–1627) – wyznawca kalwinizmu, humanista, filolog, bibliotekarz, pracownik uniwersytetów w Wittenberdze, Rostoku i Heidelbergu⁴⁵.

Rzeczywiste lektury bazylianów z większym prawdopodobieństwem prezentują ich księgozbiory prywatne⁴⁶. Autorowi udało się odnaleźć informacje o posiadaniu przez niektórych zakonników dzieł protestantów. Należał do nich eks-konsultor prowincji koronnej bazylianów Justyn Iłaszewicz miał kilkakrotnie wydawany w XVII w. podręcznik *Manuale Logicum, ex Aristotele, & Philip Melancthone Communi Germaniae praeceptore... proponantur...*⁴⁷.

40 Tamże, spr. 2045, k. 8v-9v.

41 G. Müller, *Weller von Molsdorf, Jakob*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 44, Leipzig 1898, s. 476–478.

42 „Arnoldi Corvini Ius Canonicum in 4to”: ЦДІА України у Львові, f. 684, op. 1, spr. 2029, k. 61.

43 Zob. I. Альмес, *Бібліотека Золочівського василіанського монастиря наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст.: реконструкція книжкового репертуару*, [w:] *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. T. 21, Київ 2017, s. 143–169.

44 ЛННБ, Oddział Rękopisów, f. 3, spr. 813/1, k. 14v.

45 P. Fuchs, *Gruter Jan*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*. T. 7, Berlin 1966, s. 238–240.

46 Na ten temat więc m.in. w: I. Almes, „*Ex Libris Patrum Basilianorum*”. *Z historii prywatnych księgozbiorów bazylianów prowincji ruskiej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Książka dawna i jej właściciele*. T. 2, pod red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, Wrocław 2017, s. 63–80.

47 Egzemplarz ten przechowywany jest w: ЛННБ, Oddział Rzadkiej Książki, cr. I 85460.

Jego autorem był Johann Scharff (1595–1660) – niemiecki teolog luterkański i filozof, profesora filozofii uniwersytetu w Wittenberdze⁴⁸. Autor podjął w swej rozprawie dysputę z Johannem Raue (1610–1679), który miał bardzo interesujący życiorys naukowy. Po studiach w Wittenberdze pracował jako profesor w Erfurcie i Rostoku, następnie w duńskiej Akademii Rycerskiej w Sorö, potem został profesorem w Gdańsku, zaś od 1658 r. pełnił funkcję bibliotekarza elektorskiego i to pod jego kierunkiem berlińska księżnica została w 1661 r. oddana do użytku publicznego⁴⁹. J. Scharff był też autorem filozoficznego kompendium logiki *Institutiones logicae* wydanego w 1632 r. w Wittenberdze, który należał do biblioteki lwowskiego monasteru św. Jerzego⁵⁰. To znaczy, że bazylianin Płaszewicz miał okazję zapoznać się z „łacińskim” dyskursem wokół niektórych problemów w nauczaniu logiki, ale toczonyj jeszcze w XVII w., a nie aktualnej, z drugiej połowy XVIII w.

Inny zakonnik, Ampliati Krzyżanowski, był właścicielem francuskojęzycznego wydania paryskiego z 1667 r. traktatu egzegetycznego *Les Pseaumes de David*. Autorem tych komentarzy do psalmów Dawida był Teodor de Bèze (1519–1605), znany egzegeta, francuski reformator religijny i teolog, współpracownik i następca Kalwina. Na omawianym egzemplarzu jest rękopiśmienny ekslibris: „Ex libris P[at]ri Ampliati Krzyżanowski O[r]idni S[an]cti B[asilii] M[agni]”⁵¹.

Informacje o protestantach udało się znaleźć również w rękopisach bazyliańskich. Na przykład w „Tractatus Theologiae Dogmatico-Polemicae, in quo multa alias miscellaneo utilissima continent” opracowanym przez alumna kolegium greckiego w Rzymie Jozafata Ochockiego są fragmenty poświęcone herezjom, w tym: „Tractatus. Theologiae Dogmatico-Polemicae. De Haeresi Wicklefiana, Lutherana, et Calviniana”; „De variis ac discordibus sectis Lutheranor[um]”; „De Lutheranis”; „acceptis Luthera Diabolicis actus furij nulla[m]”; „Ex Luthero variae ortae sūt Haereticor Sectae, quae omnes”; „De Calvinianis”⁵².

Jeszcze jedno potwierdzenie znajomości piśmiennictwa protestanckiego znajduje się w bazyliańskiej kronice klasztornej. Otóż w 1768 r. w kronice monasteru podhoreckiego odnotowano:

Wyjeżdżającym do rzymskich alumnatów J[egomości] X[iędzu] Hilarionowi Komarnickiemu y J[egomości] X[iędzu] Januaremu Bilińskiemu, za rewersem J[egomości] X[iędza]

48 J. Wagenmann, *Scharff Johann*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 30, Leipzig 1890, s. 587–588.

49 Zob. m.in. I. Angelelli, *On Johannes Raue's Logic*, [w:] *Leibniz' Auseinandersetzung mit Vorgängern und Zeitgenossen*, red. I. Marchlewitz, A. Heinekamp, Stuttgart 1990, s. 184–190.

50 Egzemplarz ten przechowywany jest w: ЛННБ, Oddział Rzadkiej Książki, cr. I 85460.

51 ЛННБ, Oddział Rzadkiej Książki, cr. I 101386.

52 Instytut Rękopisu Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego (Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), f. 1, spr. 4560, k. [2], [4], 262, 264, 266, 269.

Hilariona Komarnickiego, daliśmy na kupienie książek w kraich włoskich dla klasztoru Podhoreckiego, w tym „Wan Ranst de haeresibus magni dictionariu[m] Ecclesiasticu[m]”⁵³.

Wskazani w notatce zakonnicy „tegoż roku y miesiąca przyiechali z Rzymu z alumnatów ... y ci przywiezli z Włoch książki za pieniądze klasztorne we Włoszech kupione” w tym *Vanrand de Haeresibus in 8vo*⁵⁴. Chodzi tutaj o traktat wykładowcy uniwersytetu w Louvain François van Ransta (zm. 1727) wydany po raz pierwszy w 1720 r. pt. *Historia haereticorum, et haeresum antea inscripta lux fidei*.... Być może bazylianie nabyli wydanie trzecie, które ukazało się w Wenecji w 1750 r.⁵⁵ W dziele scharakteryzowano herezje chrześcijańskie i heretyków: Lutra, Melanchtona, Kalwina, Ulricha Zwingliego i innych.

Podsumowanie

W XVIII stuleciu w środowisku bazylikańskim eparchii lwowskiej można zaobserwować twórcze przyswajanie „obcej” (łacińskiej) tradycji, co znawcy problematyki określają jako „dostosowanie bez asymilacji”. Można to zjawisko zdefiniować jako adaptację etosu reformacyjnego Kościoła Katolickiego (*latinitas*). Innymi słowami procesy okcydentalizacji zachodzący w środowisku bazylianów stanowił inkulturację różnych wpływów „zachodnich”. Nie chodzi więc tylko o „latynizację” rozumianą jako kompleks zjawisk, bezpośrednich wpływów obrządku łacińskiego⁵⁶ – na przykład latynizację obrządku wschodniego, pieśni religijnych, katechizmów. Chodzi natomiast o „okcydentalizację”, czyli przejmowanie przez bazylianów zachodnich wzorców społeczno-kulturalnych oraz ich wpływ na tożsamość i sposób myślenia zakonników. W kontekście badania ukraińskiej kultury religijnej czasów nowożytnych, historyczne księgozbiory biblioteczne można więc analizować z punktu widzenia dziejów absorpcji na ziemiach ukraińskich zachodniego dorobku duchowego i intelektualnego. Narzędziem tworzenia tej nowoczesnej kultury w Ukrainie, była zatem adaptacja i absorpcja wpływów kultury łacińskiej-zachodniej, co się stało przy udziale *latinitas polonice*.

Przeglądając około 100 spisów książek pochodzących z ponad 30 monasterów eparchii lwowskiej XVIII w. udało mi się odnaleźć dzieła 14 protestantów – autorów tworzących przeważnie w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Znajdowały się one w czterech bibliotekach klasztornych oraz w co najmniej trzech

53 ЛННБ, Oddział Rękopisów, f. 3, spr. 308, k. 23v.

54 Tamże, k. 54v-55.

55 Francisco van-Ranst, *Historia Haereticorum, & Haeresum antea inscripta Lux Fidei...* edition teria, Venetia : apud Laurentium Basilium, 1750.

56 Niektórzy badacze piszą nawet o latynizacji jako elemencie „eklezyjastycznej” tożsamości Cerkwi unickiej, np. Т. Шманько, dz. cyt., s. 340, 350.

księgozbiorach prywatnych bazylianów. Wracając do pytania postawionego na początku niniejszego artykułu: co bazylianie mogli wiedzieć o protestantach w XVIII w.?, można stwierdzić, że niewiele – przynajmniej na podstawie obecności autorów kręgu protestanckiego w zbiorach bazyliańskich. Oczywiście, zrozumiałe jest, że taka perspektywa badawcza nie pozwala ukazać w pełni recepcji tradycji protestanckiej. Niemniej jednak zawartość księgozbiorów świadczy o tym, że owa tradycja była na marginesie zainteresowań wspólnot bazyliańskich. Z drugiej strony należy mieć na uwadze to, że informacje na temat dzieł protestantów mogą być ukryte w opisach inwentarzowych bibliotek klasztornych, gdyż prawdopodobnie zaliczano je do kategorii *liber prohibitus*. Tym bardziej istnieje konieczność prowadzenia dalszych studiów nad tą problematyką, zwłaszcza poprzez analizę rękopiśmiennych traktatów teologicznych przepisanych przez bazylianów w drugiej połowie XVIII w. oraz w dalszej perspektywie także piśmiennictwa katolickiego na omawiany temat, przechowywanego w księżnicach bazyliańskich.

Bibliografia

Źródła

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (Центральний державний історичний архів України у Львові), f. 201, op. 4б, spr. 529; f. 684, op. 1, spr. 2029, 2042, 2045, 2234.
- Instytut rękopisu Biblioteki Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego (Институт рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), f. 1, spr. 4560.
- Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka NAN Ukrainy (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України), Oddział Rękopisów, f. 3, spr. 129, 276, 813/1, 1291.
- Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka NAN Ukrainy, Oddział Rzadkiej Książki, ct. I 85460, ct. I 101386.

Opracowania

- Almes I., *Biblioteka*, [w:] *Na perechresti kul'tur: Monastyr i chram Preswiatoji Trijci u Wil'niasi. Kolektywna monohrafija*, red. A. Bumblauskas, S. Kulawiczus, I. Skoczyłlas, L'wów 2019, s. 291–300.
- Альмес І., *Biblioteka Zołocziws'koho wasylians'koho monastyria naprykinci 60-ch – poczatu 70-ch rr. XVIII st.: rekonstrukcija knyżkowoho repertuaru*, [w:] *Rukopysna ta knyżkowa spadszczyzna Ukrajiny: archeohraficzni dosliżdżennia unikal'nych archiwnych ta bibliotecznych fondiw*. T. 21, Kyjiw 2017, s. 143–169.
- Almes I., „*Ex Libris Patrum Basilianorum*”. *Z historii prywatnych księgozbiorów bazylianów prowincji ruskiej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Książka dawna i jej właściciele*. T. 2, pod red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegły, Wrocław 2017, s. 63–80.

- Almes I., „*Latinitas Polonice*”. *Książka polska w monasterach bazylijskich eparchii lwowskiej XVIII wieku*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2017, t. 11, s. 59–69.
- Almes I., *Pol's'komowna propowidnyc'ka literatura w bibliotece Krechiv's'koho monastyria XVII–XVIII st.*, „Pol's'ki Studiji” 2021, nr 13, s. 19–34.
- Almes I., *Treatises of Protestants in the Basilian Monastery Libraries of the Lviv Eparchy in the 18th Century*, [online] <https://prezi.com/uxfwyjv60o0v/treatises-by-protestants-in-the-basilian-monastery-libraries/> [dostęp 26.08.2019].
- Almes I., *Wid mołytwy do oswity: Istorija czytannia czenciw L'wiws'koi jeparchiji XVII–XVIII st.*, L'wiv 2021.
- Almes I., *Źródła do historii bibliotek klasztornych eparchii lwowskiej XVII–XVIII wieku. Inwentarze bazylijskiego monasteru w Krechowie*, „Textus et Studia” 2015, nr 3, s. 7–27.
- Angelelli I., *On Johannes Raue's Logic*, [w:] *Leibniz ' Auseinandersetzung mit Vorgängern und Zeitgenossen*, hrsg. I. Marchlewitz, A. Heinekamp, Stuttgart 1990, s. 184–190.
- Bayard P., *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*, Paris 2007.
- Benga D., *David Chytraeus (1530–1600) als Erforscher und Wiederentdecker der Ostkirchen. Seine Beziehungen zu orthodoxen Theologen, seine Erforschungen der Ostkirchen und seine ostkirchlichen Kenntnisse*, Glessen 2012, s. 228–229.
- Broggi-Bercoff G., *The emergence of linguistic consciousness in the multilingual context of early modern Ukraine*, [w:] *Szlach u czotyry stolittia. Materialy Miżnarodnoi naukowoji konferenciji «Ad fontes – Do džereł» do 400-ji ricznyci zasnuwannia Kyjewo-Mohylans'koi akademiji (12–14 żowtnia 2015 roku)*, Kyjiw 2016, s. 24–40.
- Bursche E., *Dambrowski Samuel*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 4, Kraków 1938, s. 397–398.
- Charipova L.V., *Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780*, Manchester-New York 2006.
- Chartier R., *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Stanford 1994.
- Czuba H., *Ukrajins'ki rukopysni uczytel'ni Jewanhelija: Doslidżennia, katalog, opysy*, Kyjiw–L'wiv 2011.
- Fuchs P., *Gruter Jan*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*. T. 7, Berlin 1966, t. 7, s. 238–240.
- Getka J., *Polskojęzyczne druki bazylijskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013.
- Isajewycz J., *Do charakterystyki kul'tury doby baroko: wasylians'ki oswitni oseredky*, [w:] *Ukraina: kul'turna spadszczyna, nacional'na swidomist', derżawnist'*. T. 12, L'wiv 2004, s. 195–206.
- Jakowenko N., *Oswojennia «czużoho» sakralnoho prostoru (katołycki swiati ta czuda u prykladach Joanykija Halatows'koho)*, „Kyjiwska Akademijska” 2013, t. 11, s. 24–78.
- Jakowenko N., *U poszukach Nowoho neba: Żyttia i teksty Joanykija Galatows'koho*, Kyjiw 2017.

- Jaremenko M., *Biblioteka kyjiws'koho Pustynno-Mykołajiw'skoho monastyria XVIII st.: «żyttia» knyh*, „Proseminarij. Medijewistyka. Istorija Cerkwy, nauky i kul'tury” 2000, nr 4, s. 119–142.
- Karwecki P., *Pravosławna homiletyka Joannicjusza Galatowskiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1972, t. 10, nr 2, s. 205–237.
- Korzo M., „*Myr z Bohom czolowiku*” *Inokentija Hizela w konteksti katołyč'koho moral'noho bohosłowja kincia XVI – p*, [w:] *Inokentij Hizel'. Wybrani twory u 3-ch tomach*. T 3, Kyjiw–L'wiv 2010, s. 195–262.
- Kuczyńska M. *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, „*Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*”, red. M. Kuczyńska. Warszawa 2017, s. 196–237.
- Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.
- Lorens B., *Inwentarze bibliotek bazylikańskich w XVIII w. jako źródło do badań nad kulturą I Rzeczypospolitej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*. T. 10, pod red. W. Walczaka, K. Łopateckiego, Białystok 2017, s. 295–313.
- Meller K., *Fatalne skutki pewnej »kolacyi« Jakuba Niemojewskiego z jezuitami poznańskimi, czyli Poznańska polifonia wyznaniowa w XVI wieku*, [w:] *Poznań pisarek i pisarzy. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji Jubileuszu 45-lecia Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, red. J. Borowczyk, L. Marzec, Z. Kopeć, Poznań 2016, s. 85–100.
- Mokry W., *Unia w procesie syntezy kultury bizantyńsko-ukraińskiej i łacińsko-polskiej*, „*Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*” 1996–1997, t. 5–6, s. 69–76.
- Müller G., *Weller von Molsdorf, Jakob*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 44, Leipzig 1898, s. 476–478.
- Naumow A., *Biblia w kulturze Rusi polsko-litewskiej w XVI wieku*, „*Slavia Meridionalis*” 2016, t. 16, s. 32–51.
- Nowicka-Jeżowa A., *Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich kresach Rzeczypospolitej*, „*Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*” 1997, z. 4/5, s. 240–251.
- Pernicone J.M., *The ecclesiastical prohibition of Books*. A dissertation Doctor of Canon Law, submitted to the Faculty of the School of Canon Law, Catholic University of America, Washington 1932.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1986.
- Pidłypczak-Majerowicz M. *Prywatne księgozbiory bazylianów prowincji koronnej zakonu na podstawie proveniencji wynotowanych z druków XVI-XVIII wieku w zbiorach Ossolineum. Zarys zagadnienia*, „*Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*” 2016, t. 10, s. 95–106.
- Sinkewycz N., «*Hic mortui vivunt, et muti loquuntur*». *Rann'omoderna knyhozbirnia Kyjewo-Sofijs'koho monastyria za katalohom 1769 r.*, [w:] *Sofija Kyjiws'ka. Wizantija*.

- Rus'. Ukrajina. T. 4: Zbirka naukowych prac', pryswiaczena 170-littiu z dnia narodżennia Nykodyma Pawłowycza Kondakowa (1844–1925)*, red. J.A. Mycyk, Kyjiw 2014, s. 601–639.
- Sinkewycz N., „*Paterykon*” *Syl'westra Kosowa. Dżerela ta jich interpretacija*, „Kyjiw-s'ka Akademia” 2012, t. 10, s. 33–55.
- Szewczenko T., *Jezujitske szkilnyctwo na ukrajinskich zemlach ostannioji czwerti XVI – seredyny XVII st.*, Lwiv 2005.
- Szman'ko T., *Łatynizacija ta okcydentalizacija: projawy i nastidky*, [w:] *Berestejs'ka unija (1596) w istoriji ta istoriohrafiji: sprobna pidsumku. Materialy miżnarodnoho naukowoho dialołu pro Berestejs'ku uniju fundaciji PRO ORIENTE (tretia zustricz: L'wiv, 21–23 serpnia 2006 r.) ta Miżnarodnoho naukowoho sympoziumu Instytutu istoriji Cerkwy Ukrajins'koho Katołyc'koho Uniwersytetu «Berestejs'ka cerkowna unija: perspektywy naukowoho konsensusu w konteksti nacional'no-konfesijnoho dyskursu» (L'wiv, 24–27 serpnia 2006 r.)*, red. J. Marte, O. Turija, L'wiv 2008, s. 340–352.
- Tambrun-Krasker B., *Jean Le Clerc lecteur des Oracles de Zoroastre*, [w:] *Platonismus und Esoterik in byzantinischem Mittelalter und italienischer Renaissance (Actes du colloque international de Francfort, 19–23 juillet 2010)*, red. H. Seng, Heidelberg 2013, s. 303–338.
- Tazbir J., *Polemika Jakuba Niemojewskiego z jezuitami poznańskimi*, [w:] *Munera Poznaniensia. Księga pamiątkowa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu dla uczczenia 600-lecia założenia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. G. Labuda, Poznań 1965, s. 236–260.
- Tworek S., *Łabęcki Baltazar*, [w:] *Polski słownik biograficzny*. T. 18, Kraków 1973, s. 172.
- Verner M., *Johann Albert Fabricius, Eighteenth-Century Scholar and Bibliographer*, „The Papers of the Bibliographical Society of America” 1966, t. 60, nr 3, s. 292–293.
- Wagenmann J., *Scharff Johann*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 30, Leipzig 1890, s. 587–588.
- Wantula A., *Dambrowski Samuel*, [w:] *The Encyclopedia of the Lutheran church*. Vol. 1: *A–E*, red. J. Bodensieck, Minneapolis 1965, s. 657–658.
- Wyczawski H., *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI–XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*. Cz. 1: *Teologia humanistyczna*, pod red. M. Rechowicza, Lublin 1975, s. 519–551.